

УДК 821.112.2.09"199/20":316.733:94(430)

МАРІЯ ТРЕТЕВИЧ

м. Львів

hellessternlein@gmail.com

ЗМІНА МЕМОРІАЛЬНОЇ ПАРАДИГМИ У СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ ТА ЛІТЕРАТУРНОМУ ДИСКУРСІ НІМЕЧЧИНИ 90-х – 2000-х РОКІВ

Формування нової меморіальної парадигми в умовах об'єднаної Німеччини є актуальною проблемою для сучасного німецького суспільства. У статті розглянуто основні підходи до визначення початку нової літературної епохи, проаналізовано історичні передумови та суспільні причини зміни меморіальної культури в Німеччині.

Ключові слова: історична пам'ять, колективна пам'ять, індивідуальна пам'ять, парадигма, літературний дискурс.

Література кожного народу неодмінно проходить такі етапи свого розвитку, які тісно пов'язані з історичними подіями та політичними настроями країни. Суспільно вагомі зміни часто визначають зміст і тематику художніх творів, впливаючи на свідомість письменників, формуючи їхній світогляд, конструюючи пам'ять та спонукаючи їх зафіксувати важливі для індивіда чи цілої групи історичні події. Ця необхідність з'являється через те, що під дією психологічної та соціальної атмосфери, яка виникає після особливо гострих суспільно-політичних чи історичних подій, у пам'яті закладається пов'язана з ними інформація. Цей спогад індивід намагається передати наступному поколінню, для якого покоління батьків залишається єдиним контактом з минулою часовою віхою. Через комунікацію конструюється певний культурний контекст, який має безпосередній вплив на формування національної та культурної ідентичності.

Двадцяте століття стало особливо бурхливим з огляду на історичні катаклізми та знакові події: світові війни, переслідування на нищення етнічних груп, перерозподіл зон впливу на геополітичній карті світу. Особливої уваги, однак, заслуговує історія Німеччини та способи її фіксації в літературі 90-х – 2000-х рр. Німеччина відіграла ключову роль у формуванні політичної карти Європи ХХ ст. і водночас спровокувала цезуру людяності та гуманності, ідеалів, які керували європейською свідомістю з часів Відродження. Вона

стала тією країною, яку звинувачують у розв'язанні Другої світової війни, у масових знищеннях етнічних груп ненімецького населення, та й, зрештою, у руйнуванні довіри до людини. Зрозуміло, що всі ці події не могли пройти повз свідомість німецького народу: відчуття провини стало визначальним не лише для покоління безпосередніх учасників подій, а й для покоління дітей та онуків. Однак 90-ті роки маркують певний поворотний момент як і в історії Німеччини, так і у зміні світоглядних орієнтирів, виникає нове суспільне явище, яке прийнято називати меморіальним бумом (Gedächtnisboom). Процес «пригадування» власної історії характеризується не лише опрацюванням історичного матеріалу, поверненням до колективної пам'яті, яку впродовж років політичні діячі намагались витіснити і «забути», але й бажанням збагнути, що саме спричинило злочини та страждання, хто у них справді винен, хто є жертвою історичних обставин, а чиї вчинки можна назвати героїчними і які критерії дозволяють це стверджувати. Важливо, проте, з'ясувати, чому зміна меморіальної культури Німеччини припадає саме на 90-ті рр. минулого століття.

Одностайності у визначенні нового періоду в німецькій літературі немає. Погляди на перехід від етапу тематизації подій Другої світової війни до етапу переосмислення цих подій як безпосередніми учасниками і свідками подій, так і новим поколінням, яке черпає знання зі свідчень своїх батьків та/або архівних

документів, доволі розбіжні. Така невизначеність викликана наступними причинами: відсутністю протягом довгого періоду єдиної Німеччини зі спільною культурою та літературою та відмінністю шляхів розвитку літератури ФРН та НДР, спричиненою ідеологічними умовами та, у зв'язку з цим, різною тематикою художніх творів.

Професор Білефельдського університету, літературознавець Кляус-Міхаель Богдаль у своєму дослідженні "Кліматичні зміни. Невелика метеорологія сучасної літератури" відзначає, що зміни в літературному кліматі Німеччини розпочались ще у 60-70-х рр. минулого століття, коли в центрі літературних творів постає людина та її оточення, зміщуючи тим самим фокус із самих подій Другої світової війни на індивідуальні пережиття [5, 9–13]. Швейцарський літературознавець та культуролог Коріна Кадуф натомість говорить про те, що нова парадигма німецької літератури розпочинається двотисячними роками [7, 9–10]. Проте найчастіше початок нового етапу розвитку німецької літератури ототожнюють з початком нової історичної епохи, а саме 1989/90 роком [11, 2]. Зокрема німецька дослідниця Аляйда Ассман говорить про те, що після 1989 року, «коли завершився період сильно стилізованих і стандартизованих образів минулого, багатьом європейським країнам довелося зайнятися суперечливою, болючою і ганебною пам'яттю про минуле» [1, с. 163]. Тож активно порушуються питання суперечливої соціальної ідентичності, а також й ідентичності письменника, передусім у романах німецьких письменників Юрека Бекера «Безсердечна Аманда» (Amanda herzlos) (1992) та Вольфганга Гільбіга «Я» (Ich) (1993).

Однак літературознавець Геріберт Томек наполягає на 1995 році, як початку нової літературної епохи, бо саме в цей рік спостерігається найбільше згущення літературних подій і це дає підстави вважати 1995 рік початком нового етапу розвитку німецької літератури, появи нового літературного продукту, який не вписується в позначення «повоєнна література» [11]. Твори, які згодом будуть «канонізовані» критикою, і які кожен у свій спосіб опрацьовують недавню історію Німеччини,

з'являються саме 1995 року: «Фазерлянд» (Faserland) Крістіана Крахта, «Такі герої, як ми» (Helden wie wir) Томаса Бруссінга, «Летючі собаки» (Flughunde) Марселя Байєра, «Прощання з ворогами» (Abschied von den Feinden) Рейнгарда Іргля, «Морбус Кітаха-ра» (Morbus Kitahara) Крістофера Рансмайєра, «Діти мертвих» (Die Kinder der Toten) Ельфріде Єлінек та «Широке поле» (Ein weites Feld) Гюнтера Грасса, роман, котрий викликав низку дискусій, тим самим продовживши так звану німецько-німецьку літературну суперечку. Темі зображення «реалій та закономірностей досвіду життя "під наглядом" тоталітарної системи, портретизації життя НДР напередодні падіння Берлінського муру, екологічних проблем країни, що більше не існує» [2] присвячені твори Еріха Льюста «Церква св. Миколая» (Nikolaikirche) (1995), Брігітти Бурмайстер «Вечірня прогулянка» (Abendspaziergang) (1995). Примітним є те, що перелічені письменники, за винятком Гюнтера Грасса та Еріха Льюста, належать до покоління тих, хто не був безпосереднім свідком війни та її злочинів, крім того вони не належать виключно літературі Німеччини (як Єлінек чи Рансмайєр), що дає змогу говорити про прихід нового покоління письменників, які намагаються актуалізувати недавнє минуле Німеччини.

Пояснюючи феномен звернення такого широкого кола письменників до тем націонал-соціалістичного минулого Німеччини, Мартін Гільшер (Martin Hielscher) відштовхується від важливої історичної події – об'єднання Німеччини: З падінням держав східного блоку у 1989 року, а відтак і появою нової динаміки в історії, яка спричинила драматичні зміни у біографіях, життєвих ситуація, з'явилася необхідність в новій оповіді, в опрацюванні колективного досвіду в межах оповідного дискурсу [10, 32–33].

Зрозуміло, що після історичного повороту 1989 року, про який згадує Гільшер, необхідним був час для осмислення історичної значимості об'єднання, а також переосмислення погляду на історію, яка в межах об'єднаної держави стала спільною, але різною ментально. Це й пояснює той факт, що активне звернення до тем історичного минулого припало на 1995 рік.

Однак меморіальний бум не обмежився лише літературним простором, поширившись також і на медійний: на початку 90-х років з'являється велика кількість телевізійних програм, радіопередач, газетних статей, розказаних чи записаних індивідуальних сімейних історій, присвячених окресленій вище тематиці. Німецький історик Райнгард Козеллек зазначає, що з плином часу «змінюється і пов'язана з війною свідомість. Враження від війни перетворюються на спогади про війну. Однак вони не є константною величиною, оскільки теж зазнають на собі впливу наслідків, зумовлених війною, котрі можуть надати їм нової форми, витіснити, скерувати їх в певне русло, одне слово, змінювати. Багато чого забувається, відходить на задній план, дещо міцно осідає в пам'яті, дещо героїзується. Війна пожинає свої плоди, які фільтрують ментальні здобутки пам'яті» [3, 300]. Це підтверджують і численні соціологічні дослідження, які доводять, що ставлення німців до їхнього минулого та ідентифікації змінюється. Благодійний фонд «Основа ідентичності» (Identity Foundation Gemeinnützige Stiftung für Philosophie), який у 1998 р. був заснований Паулом Й. Когтесом, спільно із науковцями Університету Гоенгайм (Universität Hohenheim) провели масштабне соціологічне дослідження, за результатами якого близько 60% респондентів зазначили, що пишаються своєю батьківщиною, більше 80% заявили, що вже не соромляться бути німцями, а більше 74% признають, що, попри минуле своєї країни, пишаються Німеччиною [6].

Публічна меморіалізація культури, як зазначає А. Ассман, формується через 15–30 років після подій травматичного або ганебного характеру [1, 16]. Іноді, як у випадку з Німеччиною, котра протягом довгого періоду залишалась розділеною, цей часовий відрізок може збільшуватись. Тобто, як слушно зауважує Гільшер, повинен був минути час, щоб звільнити «травму від апології витіснення», щоб з'явився роман Байєра «Летючі собаки» чи роман Бернгарда Шлінка «Чтець»: «Вікова група тих, хто пережив війну і перші повоєнні роки, й не мусить приписувати собі тієї чи іншої участі чи навіть провини за злочини

Третього Рейху, але не наважувалися викликати у пам'яті збережені, часто гнітючі образи тих часів, лише тепер зважилася у власний спосіб просити слова, щоб – мовлячи словами Фрейда – мати змогу відкрито опрацювати досвід, який досі не був тематизованим» [10, 33]. Лише часова віддаленість від трагічних подій пробуджує готовність говорити про них для того, щоб спільно долати наслідки травматичного досвіду. Нерідко змінюється й парадигма сприйняття історичних подій, при чому з кардинальною зміною погляду на роль жертви-злочинця. Саме така ситуація ставала характерною у німецькомовному літературному дискурсі початку 90-х рр.

Тож нагальність опрацювання історичної пам'яті виникає саме 1995 року через те, що, з одного боку, 30-літній поріг реабілітації після травматичних подій вже давно було пройдено, проте публічна меморіалізація, у зв'язку з суспільно-політичною ситуацією, так і не настала, а з іншого — розпочався поступовий природний відхід безпосередніх свідків подій Другої світової війни, Голокосту, адже «поки спогад продовжує існувати, немає необхідності фіксувати його письмово, та й взагалі якось фіксувати. Тому потреба написати історію того чи іншого періоду, суспільства і навіть людини виникає тільки тоді, коли вони вже пішли так далеко в минуле, коли у нас мало шансів знайти навколо себе багато свідків, які б зберігали про них який-небудь спогад» [4]. Та попри відхід безпосередніх свідків, перед письменниками нового покоління відкривалися нові можливості опрацювання минулого, оскільки очевидці подій часто замовчували і власну історію й історію війни. Це надавало широке поле для інтерпретацій з одного боку, з іншого ж з'явився і доступ до раніше засекречених архівів, котрі були відкриті після об'єднання Німеччини.

Оскільки відходить у минуле покоління свідків історичних подій середини ХХ століття, зникає й живий зв'язок зі спогадами батьків, припиняється комунікативна пам'ять, поступаючись культурній пам'яті, яка є більш формалізованою, аніж та, яка живе всередині окремої сім'ї, групи. У зв'язку з цим переходом загострюється необхідність як індивідуалізації пам'яті, так і визначення точок перетину

індивідуальної пам'яті з колективною, національною.

Важливо однак розуміти також, що кожне нове покоління, формуючись в відмінних умовах, аніж попереднє, випрацьовує власний погляд на історію з перспективи свого життєвого досвіду та тих джерел історії, які йому були доступні: безпосередньо пережиті події, розповіді очевидців, документальна література, засоби масової інформації, фотографія, кінематографічна хроніка і т.п. Відтак нове покоління письменників, яких ще прийнято називати «поколінням дітей», часто вступає в полеміку з «поколінням батьків», з приводу відповідальності за вчинки попередників та відчуття провини, яке довгий час культивувалось політичною елітою серед населення.

Як зазначає Анне Молітор, у ранній повоєнний період і з боку жертв і з боку злочинців було досягнуто консенсусу «замовчування». І така стратегія поведінки була типовою як на політичному, соціальному так і на індивідуальному рівнях [12, 4]. У промові Конрад Аденауер 20 вересня 1949 року наголосив: «Залишити минуле минулим» [8, 23], запровадивши тим самим курс на забування. Відтак травматична історія залишилася у пам'яті індивідуальною історією кожної окремої родини, при чому навіть в межах сім'ї розмови про минуле залишалися табуованими темами.

Проте це не означало, що минуле залишалося без опрацювання в літературному просторі повоєнних років. Одним із перших, хто звернувся до замовчуваних тем з історії недавнього минулого Німеччини, був Г. Грасс. Спочатку романом «Бляшаний барабан» (Blechtrommel) (1969), а потім новелою «У kota й мишу» (Katz und Maus) (1970), яка тематизувала проблему спогадів про націонал-соціалістичне минуле, спровокував хвилю критики та обурення, проте продовжив протистояти політичному курсу, котрий був спрямований на витіснення спогадів про «неприємні» факти минулого. На початку 2000-х рр. у творчості Грасса спостерігається зміна меморіальної парадигми: від реконструювання колективної історії у окремих образах, до індивідуалізації минулого та пов'яза-

ного з ним власного досвіду. І хоч Грасс належить до покоління очевидців історичних подій минулого століття, йому все ж вдалось змінити парадигму опрацювання минулого на користь його персоналізації.

Мартін Вальзер, ще один представник покоління «батьків», також наголошує на необхідності змінити меморіальну культуру Німеччини, спрямувавши її від колективної пам'яті до індивідуальної, бо кожен громадянин має право «вирішити для себе, скільки провини за Освенцим він має на своїх плечах» [14, 4]. Письменник критикує манеру обходження з темою Голокосту на офіційному рівні, вважаючи що «поважні інтелектуали» перетворюють Освенцим на «моральний дрючок», тим самим перешкоджаючи «нормальному народу» примиритися з собою та своїм минулим. Слід також звернути увагу на те, що до 90-х рр. питання історичної пам'яті зосереджувалося виключно довкола трагедії Шоа. Осторонь залишалися проблеми самого німецького народу і травматичного досвіду, пов'язаного з бомбардуваннями німецького населення, зі «звільненням Німеччини», яке супроводжувалося погромами та згвалтуваннями та вигнанням німців із Східної та Центральної Європи, нерідко з історичних німецьких територій.

З новою силою заговорили про пам'ять про травматичний досвід самих німців після дебатів навколо літератури та повітряної війни, викликаних німецьким письменником та літературним критиком Вінфрідом Зебальдом. За його словами, повітряна війна завадила «будь-якому спогадові, налаштувала населення виключно на майбутнє, зобов'язавши мовчати про все, що йому було заподіяно» [13, 16]. Зебальд піддає жорсткій критиці тих авторів, які не насмілились або ж не хотіли зафіксувати побачене та пережите ними минуле, аби зберегти його у пам'яті народу. Натомість письменник Дітер Форте вбачає причину мовчання в індивідуальній травмі, заподіяній війною: «Я більше не можу описати це. Я не можу говорити про це більше. Я дитина війни і проживаю мовчки моє пронизане війною життя, тому що навіть мої мрії складаються зі сцен війни» [9, 71]. Таким чином, Форте наголошує на тому, не колектив-

не замовчування спогадів, а пережитий травматичний досвід є перешкодою вербалізації культурної пам'яті німецького народу.

Попри різне ставлення до проблеми артикуляції чи вербалізації спогадів, більшість письменників схиляється до думки, що опрацювання історичної пам'яті німецького народу таки необхідне, аби актуалізувати її, опрацювати та спільно визначити суспільне бачення подій недавнього минулого. Роман Б. Шлінка «Чтець», роман М. Вальзера «Водограй» (*Ein springender Brunnen*) (1998), новела Г. Грасса «Ходою краба» (*Im Krebsgang*) (2002), «За лущенням цибулі» (*Beim Häuten der Zwiebel*) (2006) представляють новий погляд на спогади та примирення як із самим собою, так і усього народу. Тому навіть у творчості письменників нового покоління з'являється ціла низка творів, які намагаються опрацювати історичний досвід у формі біографії, зокрема роман Уве Тімма «На прикладі мого брата» (*Am Beispiel meines Bruders*) (2003), роман Вібке Брун «Країна мого батька. Історія однієї сім'ї» (*Meines Vaters Land. Geschichte einer Familie*) (2003), роман Томаса Медіуса «Очима мого дідуся» (*In den Augen meines Großvaters*) (2004). При цьому йдеться не лише про суто фікційні художні твори, а й про активну роботу в архівах, намагання віднайти історію сім'ї, подаючи це як напівдокументальний твір.

Таким чином перехідному періоду в соціокультурному та літературному дискурсах передували такі історичні події, як падіння Берлінського муру та об'єднання Німеччини, які вплинули на зміну німецької свідомості й були пов'язані із пошуком нової ідентичності. Відтак 1995 рік позначає певний поворотний момент в історії німецької літератури, бо маркує завершення епохи «повоєнної літератури» (*Nachkriegsliteratur*) і є початком нового періоду літературного розвитку, який прийнято вважати сучасною німецькою літературою. Цей час характеризується також початком процесу трансформації «проекційної» повоєнної літератури у транзитивну сучасну літературу, котра є звільненою від політики та ідеологій. Суспільно-історичний та літературний дискурс 90-х – 2000-х рр. визначається активною роботою зі спогадами, які фор-

мують новий погляд на минуле Німеччини, а фокус з «німців-злочинців» зміщується на «німців-жертв», котрі самі постраждали від воєнного терору та націонал-соціалістичного режиму. Примітним для цього періоду є також централізація індивідуальної пам'яті та відокремлення її від насадженої політичної моделі колективної пам'яті німецького народу.

Отже, на зміну меморіальної парадигми у суспільно-історичному та літературному дискурсі основним чином вплинули історичні події, зокрема об'єднання Німеччини, яке змусило німців шукати точки дотику історії НДР та ФРН, політика замовчування, яку провадила політична еліта Німеччини, а також дистанціювання від трагічних подій ХХ століття, яке дозволило як поколінню батьків, так і поколінню дітей по-новому осмислити травматичний досвід німецького народу.

Список використаних джерел

1. Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика [Електронний ресурс] / Алейда Ассман; [пер. с нем. Бориса Хлебникова]. — М. : Новое литературное обозрение, 2014. — 328 с. — Режим доступа : <http://files.eshkolot.ru/assmann.pdf>.
2. Ваховська Н. Німецька література після Повороту : основні координати [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://www.prostory.net.ua/ru/articles/198-2009-04-16-18-19-10>.
3. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Райнгард Козеллек ; [пер. з нім. В. Швед]. — К. : Дух і Літера, 2006. — 436 с.
4. Хальбваск М. Коллективная и историческая память [Електронний ресурс]. / Морис Хальбваск // *Неприкосновенный запас*. — № 2—3 (40—41). — 2005. — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>.
5. Bogdal K-M. Klimawechsel: Eine kleine Meteorologie der Gegenwartsliteratur / Bogdal K-M // *Baustelle Gegenwartsliteratur : Die neunziger Jahre*. — Opladen/Wiesbaden: Erb A, 1998. — S. 9—31.
6. Die nationale Identität der Deutschen: Pressemitteilung: Die Deutschen lieben ihr Land [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <https://privatrecht.uni-hohenheim.de/project/die-nationale-identitaet-der-deutschen>.
7. Caduff Corina, Chiffre 2000 – Neue Paradigmen der Gegenwartsliteratur / C. Caduff // München : Fink Verlag, 2005. — S. 7—12.
8. Gries Britta, Die Grass-Debatte. Die Vergangenheit in der Wahrnehmung von drei Generationen / B. Gries // Marburg: Tectum Verlag, 2008. — S. 23.
9. Forte Dieter, Schweigen oder Sprechen / D. Forte // Frankfurt/M: Fischer, 2002. — S. 71.
10. Hielscher Martin, Aus dem Regen zurück: Die neue Lebendigkeit der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur / Hielscher M. // *Kunst & Literatur*. — 1999. — №8. — S. 31—33.
11. Tomek Heribert *Wendjahr 1995 — Einführung* / H. Heribert // Berlin; Boston: de Gruyter, 2015. — S. 1—7.

12. Molitor Anne, *Erinnernde Literatur – Die Verarbeitung der nationalsozialistischen Vergangenheit in der deutschen Nachkriegszeit* / Molitor Anne // Hamburg : Diplomica-Verlag, 2012. — S. 3—5.
13. Sebald W.G. *Luftkrieg und Literatur. Mit einem Essay zu Alfred Andersch* / W.G. Sebald // Frankfurt/M.: Fischer, 2001. — S. 16.

14. Walser Martin, *Ansprachen aus Anlaß der Verleihung* / M. Walser // [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://hdms.bsz-bw.de/files/440/walser-Rede.pdf>.

MARIYA TRETEVYCH

Lviv

THE CHANGE OF MEMORIAL PARADIGM IN THE SOCIO-HISTORICAL AND LITERARY DISCOURSE OF GERMANY 90s – 2000s

Formation of new memorial paradigm under the circumstances of united Germany is an actual problem for modern German society. In the article are examined the basic approaches to determining the beginning of a new literary era; analyzed the historical background and social conditions of changes of memorial culture in Germany.

Key words: historical memory, collective memory, individual memory, paradigm, literary discourse.

МАРИЯ ТРЕТЕВИЧ

г. Львов

МЕМОРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА ГЕРМАНИИ В ОБЩЕСТВЕННО-ИСТОРИЧЕСКОМ И ЛИТЕРАТУРНОМ ДИСКУРСЕ 90-х – 2000-х ГОДОВ

Формирование новой мемориальной парадигмы в условиях объединенной Германии является актуальной проблемой для современного немецкого общества. В статье рассмотрены основные подходы к определению начала новой литературной эпохи, проанализированы исторические предпосылки и общественные причины изменения мемориальной культуры в Германии.

Ключевые слова: историческая память, коллективная память, индивидуальная память, парадигма, литературный дискурс.

Стаття надійшла до редколегії 17.11.2016 р.

УДК. 821.161.1.09

ЕКАТЕРИНА ХИНКИЛАДЗЕ

г. Харьков

ekaterina.xinkiladze@mail.ru

РОМАН Г. ГРЕБЕНЩИКОВА «ЧУРАЕВЫ» В КОНТЕКСТЕ ДИАЛОГА ЭПОХ

В статье рассматриваются средства создания образа прошлой России в романе Г. Гребенщикова «Чураевы» путем изучения особенностей точки зрения, то есть его идеологического, или оценочного слоя. Выясняется, что комбинация точек зрения персонажа и рассказчика со временем превращается в доминирование взгляда именно рассказчика, который транслирует идеализированные представления о вечных ценностях России.

Ключевые слова: точка зрения, оценочный уровень, системы оценок, этнографизм, эмигрантская проза.

История литературы русской эмиграции довольно хорошо изучена, но в своих вершинных образцах. Произведения писателей «второго» ряда только входят в научный и читательский оборот и все еще требуют внимания исследователей. Это касается и исто-

рической беллетристики, которая создавалась в эмиграции. Оторванные от родины вследствие величайших потрясений, писатели стремились осмыслить исторический опыт России, ответить на вопрос о причинах разразившейся катастрофы.